

Реконцептуалізація поняття „безпека” в сучасному політико-політологічному дискурсі

Олексій Полтораков,
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри
глобальних і регіональних систем
Дипломатичної академії України

**Безпечні кораблі – це кораблі, яких витягнуто на берег.
Анахарсіс Скіфський (VII ст. до н. е.)**

„Безпека” є міждисциплінарною категорією, синтетичним суспільствознавчим поняттям, що змушує дуже широко тлумачити цю категорію, а хоча б достатньо усталеного її визначення й досі не існує. Політична безпека як суто політико-політологічна категорія є видовою складовою міждисциплінарної „національної безпеки”, однак сама категорія „безпека” була імпортована в політичну науку з суміжних галузей – з міжнародно-політичної науки (де категорія „безпека” поряд з категорією „національний інтерес” посідає центральне місце) та з воєнної науки. Це – в контексті становлення „секьюритології” („науки про безпеку”) вимагає її відповідної реконцептуалізації.

На кінець першого десятиліття ХХІ століття проблема безпеки остаточно набула нового змісту. Це, передусім, стосується безпеки „суспільства ризику” (У. Бек), що постало перед викликом зміни парадигми безпеки у світі, сповненому викликів і загроз. З одного боку, політичною реальністю нашого часу залишається існування держав, які за будь-яку ціну прагнуть зберегти своє домінантне становище як провідних суб’єктів забезпечення безпеки, і тим викликам, які надходять з боку недержавних акторів, що теж претендують на статус повноцінних суб’єктів (забезпечення) безпеки. З іншого боку – реальністю є загрози безпеці, що зберігаються в різних регіонах світу, і напруженості в політичних відносинах, що мають тенденцію до переростання і нерідко переростають у масштабні конфлікти, закінчуються збройними протистояннями чи гуманітарними

катастрофами. Крім того, слід враховувати, що ми живемо „в мові”, а мова і слова, на що звернув увагу ще В. Гумбольдт, мають внутрішню форму, і люди використовують їх смисли, що породжуються чи індукуються саме формою.

В умовах, коли „академічна наука в Україні продовжує значною мірою перебувати під впливом оціночних підходів до висвітлення проблем, викликаних потребами державного і національного будівництва” [20, с. 138], вітчизняний методологічний апарат та відповідна концептуально-термінологічна база досліджень національної безпеки і суміжних сфер (міжнародної безпеки, політичної безпеки тощо) продовжує лише формуватися та позбуватися елементів ідеологічності та заангажованості [див. 5, 34 - 37].

Національне суспільствознавство, а тим більше його сегмент, присвячений суспільно-політичним і суміжним дослідженням (політичної безпеки тощо), й дотепер перебуває в стадії становлення. Ситуацію ускладнюють і ті обставини, що, „з одного боку, в українському суспільстві досі не знайдено консенсусу з приводу ставлення до давнього й недавнього минулого, а з другого – сама історична наука зіткнулася з методологічною кризою, що ставить під загрозу її існування у традиційних формах” [21, с. 124 - 125].

Це відповідним чином позначається, передусім, на методологічному рівні, що багато дослідників оцінюють ледь не „як часто-густо шаманство” [35, с. 15]. І воно до останнього часу проявляється, зокрема, в тому, що чимало суспільствознавців (передусім, істориків і політологів) „взагалі мало цікавиться проблемами методології, старанно підкреслюючи власну „об’єктивність” апеляціями до наукових стандартів позитивістської історіографії, а при цьому еkleктично поєднуючи підходи різних наукових напрямів і шкіл з інтуїтивною орієнтацією на сучасний канон” [21, с. 126]. Досі це стосувалося як „неузгодженості та сваволі, які панують в методології і навіть у понятійному апараті” [35, с.15] та невисокого рівня концептуалізації багатьох вітчизняних суспільствознавчих дисциплін [пор. 21, 38], що суттєво ускладнює як безпосередньо науковий дискурс вітчизняних політологів (адже „український інтелектуальний простір залишається і надалі непривичасним до інтелектуального плюралізму, в ньому домінує звичка до моністичних структур” [21, с.127]), так і опосередковано до встановлення „методологічного консенсусу” зі світовою політологічною спільнотою [пор. 5, с. 12].

Цю проблемну ситуацію, яку не можна вважати проявом цивілізованого методологічного плюралізму, в контексті концепції Т. Куна можна вважати характерним проявом „допарадигмального стану” наук, що досліджують проблематику політики і безпеки.

Значущість політико-політологічної проблеми безпеки збільшується ще й тим, що на теоретичних і практичних рівнях її осмислення поки що немає чіткого уявлення про взаємозв’язок тенденцій суспільного розвитку,

спрямованих на політико-економічну інтеграцію країн та зростання впливу соціально-гуманітарних чинників на процеси полікотворення і характер політичних відносин. У цих умовах для досягнення такої глобальної політичної мети, як досягнення „максимуму” безпеки, особливого значення набуває проблема глибокого наукового аналізу, зокрема, змістового „наповнення” ключових категорій, на яких базуються спроби осмислення сучасного „безпекоцентричного” світу.

Термін „безпека” почали вживати ще в XII столітті. Він означав спокійний стан духу людини, котра вважала себе захищеною від будь-якої небезпеки. Для порівняння, в Росії це поняття використовувалося рідко – вперше термін державна безпека був ужитий в „Положенні про заходи до охорони державного порядку та громадського спокою” від 14 серпня 1881 року. Поняття ж „національна безпека” було введено у політичний лексикон 1904 року тодішнім президентом США Т. Рузвельтом [див. 13, с. 7 - 8]. Відтоді, з переважно воєнно-політичної точки зору, в США та інших країнах Заходу під „безпекою” (security) розуміють стан, що є результатом здійснення оборонних заходів, які підвищують захищеність держави від ворожих актів чи інших видів зовнішнього втручання. Безпеку також розглядають як комплекс заходів для захисту від будь-якого зовнішнього впливу, спрямованого на порушення ефективності функціонування об'єкта. При цьому особлива увага, принаймні, в США, приділяється проблемам безпеки держави, або національної безпеки [див. 23].

Для порівняння, домінуючий в сучасній українській науці підхід тлумачить безпеку як „рівень захищеності життєво важливих інтересів людини, а також суспільства, держави, довкілля від реальних або потенційних загроз, що їх створюють антропогенні чи природні чинники”. При цьому „розрізняють воєнну, екологічну, економічну, інформаційну, пожежну політичну, продовольчу, радіаційну, соціальну, технічну, транспортну, фінансову, ядерну безпеку”. Крім того, „важливий чинник політики будь-якої держави – національна безпека” [15, с. 385].

Це дещо розпливчате тлумачення терміна (через „рівень захищеності”), проте воно дає певне уявлення про суть предмету визначення. Тим більше, що „іноді навіть хибно сформульована проблема може стати нагодою для її кращого формулювання” [22, с. 11].

Разом з тим, наведений абрис (приблизний контур) терміна „безпека” залишає широкий простір для подальших рефлексій герменевтичного характеру [див. 32] та базованих на них концептуальних уточнень – своєрідне поле для широких (інколи доволі абстрактних, а то й спекулятивних [пор. 12]) дискусій. Певна розпливчастість та похідна від неї концептуальна нечіткість сучасного „дискурсу безпеки” як дискусії щодо „проблемного поля” безпеки (як „кола тем і проблем, які стосуються обговорюваного питання” [22, с. 11 - 12]), пояснюється кількома обставинами.

По-перше, суспільно-політичний концепт безпеки останнім часом

поширився із сфери воєнно-політичної (переважно міжнародної) в суміжні соціально-гуманітарні галузі та сфери – передусім, в соціологію і психологію [пор. 1; 11; 14; 30; 33], в етнополітологію та культурологію, лінгвістику [16] тощо. В результаті такого „міждисциплінарного транзиту” політико-філософська категорія „безпека” (і, відповідно, похідні від неї) поступово „розвиваються”, і сам термін втрачає значеннєву чіткість. Зважаючи на те, що у проблематиці дискурсів на кшталт аналізованого „дискурсу безпеки” „важливе місце... належить концептуальним проблемам, які включають, зокрема, те, які концепти даний дослідник вважає підставовими та в якому значенні їх використовує” передусім тому, що „від цього залежить словник („лексикон”) дослідника”, можна цілком погодитися з В. Лісовим, що в „багатьох випадках ми маємо справу з непродуманим використанням підставових концептів” [22, с. 12].

По-друге, з суто професійного (політико-політологічного) дискурсу безпека перейшла в сферу публічних дебатів та медіа-дискурс (журналістику) [31] і навіть маркетинг (рекламу). Це, у свою чергу, ще більше розвиває і надто спрощує (а інколи навіть відверто примітивізує) категорію „безпека”.

По-третє, в українській мові зазвичай важко „розвести” соціально-гуманітарне або воєнно-політичне розуміння безпеки (яке в англійській літературі окреслює термін **security**) та його природничо-технічне розуміння (яке в англійській літературі окреслює термін **safety**). Актуальність цієї проблеми посилює те, що в добу постмодерну відбувається зсув „від „матеріалістичних” цінностей зі спиранням на економічну та фізичну безпеку до цінностей „постматеріальних” зі спиранням на проблеми індивідуального самовираження та якості життя” [17, с. 10]. Крім того, самі мовні контексти використання терміна „безпека” можуть суттєво розрізнятися, виступаючи в кількох вимірах. З одного боку, спостерігається діяльнісне (активістське) розуміння безпеки як певного „страхування” від небажаного збігу обставин, за яку суб’єкт соціальних відносин має заплатити певну ціну (для порівняння, в італійській мові для цього існує своєрідна термінологічна пара **sicurezza** та **assicurazione**). З іншого боку, спостерігається сприйняття безпеки як ситуації спокою, пов’язаної з відсутністю загроз (те, що в польській мові виражається спорідненим українському терміном **bezpieczeństwo**).

Розширення „проблемного поля” безпеки, яке не можна оминути в межах нашої проблематизації, має відповідні принципові наслідки.

Перш за все, своєрідна „термінологічна експансія” поступово концептуалізується як інтелектуальна проблема, яка сягає своїм корінням в уже згадану постмодерністську реконструкцію соціальної реальності, внаслідок чого „кожен вільний проголосити себе, чим хоче” (Г. Почепцов). Наприклад, використання таких неологізмів, як пост-безпека (**post-security**) свідчить про принципове „розповзання” цього терміна під впливом множинних інтерпретацій, які, до того ж, у багатьох випадках

не збігаються одна з одною. Це також опосередковано свідчить про його надто широке тлумачення (особливо на тлі великої кількості праць з лінгвістичної, гендерної етнокультурної тощо безпеки).

Про розмиття поняття свідчить також поява таких термінів, як „(де)сек'юритизація” ((**de**)**securitization**), які насичують тлумачення безпеки динамічною складовою (яка доповнює відносно статичне розуміння безпеки як „стану захищеності від загроз”). До того ж, вони свідчать про відносну (переважно суб'єктивну) важливість тих чи інших загроз і ризиків з точки зору суспільства. Адже „сек'юритизація” (**securitization**) чітко вказує на вербалізований динамічний зв'язок тієї чи іншої проблеми з „полем безпеки” за посередництвом дискурсу, маркованого за соціальною, етноконфесійною, гендерною та іншими ознаками. Десек'юритизація, у свою чергу, навпаки – знижує значущість аргументів, пов'язаних з безпекою, в межах певного наративу. До подібного семантичного ряду належить і термін „А-безпека” (**a-security**), яку можна розглядати і як (1) реакцію на тенденцію бачити навколишній світ переважно крізь призму небезпек, і як (2) пошук нових можливостей взаємодії між суб'єктами соціальних відносин замість артикуляції загроз. „А-безпека” як вид дискурсу взагалі виключає фактор безпеки із сфери уваги при розгляді того чи іншого питання.

Не менш складною є ситуація з категорією „національна безпека”, яка є ключовою для наук про владу і політику. Так, дослідники визначають, що, з одного боку, „поняття „національна безпека” стало невід'ємним атрибутом більшості воєнно-політичних концепцій, аналітичних та прогностичних розробок довгострокового, глобального характеру”. З іншого боку, „й досі немає чіткої, загально визнаної дефініції поняття „національна безпека”, і до того ж „розбіжності між науковими школами та окремими дослідниками досить радикальні” [2, с. 13].

Так, навіть в межах „традиційної” („реалістичної”) політологічної школи одні дослідники (Е. Азер та Ч. Мур) визначають національну безпеку як „фізичний захист держави від зовнішніх насильницьких загроз переважно військового характеру”. Інші ж представники тієї ж „політологічної традиції” (П. Хат) визначають її як „передумову того, що зовнішні військові загрози й різноманітні форми ядерного шантажу проти країни та її союзників (поширене стримування) можуть бути мінімізовані” [цит. за 2, с. 13].

Наприклад, словник військових термінів Департаменту оборони США визначає „національну безпеку (**national security**)” як „поняття”, що включає як національну оборону, так і зовнішні відносини США. Відповідно, національна безпека „...має забезпечуватися:

- воєнною або оборонною перевагою над будь-якою іноземною державою або групою держав; сприятливими позиціями на міжнародній арені;
- воєнним потенціалом, здатним успішно протистояти ворожим або

руйнівним діям ззовні або зсередини, відкрито або таємно” [39].

Щоправда, за нових історико-політичних умов таке тлумачення стає дещо застарілим і консервативним. Це пов'язано передусім з тим, що поняттям національної безпеки як політологічною категорією сьогодні стали оперувати в практиці управління державою як визначальним параметром управління, тоді як раніше ця категорія мала певною мірою абстрактний характер. Сьогодні вже розроблені і використовуються інколи навіть кількісні методики оцінки стану національної безпеки, виходячи з того, що „для кожного суспільства існують параметри, в межах яких забезпечується належний рівень безпеки, достатній для підтримання стабільності та розвитку” [37, с. 15 – 16]. За цими методиками стан національної безпеки характеризується кількісним показником – від „нуля” (найнижчий рівень стану національної безпеки, тобто найгірший її стан) до „одиниці” (найвищий рівень стану національної безпеки, тобто найкращий її стан) [пор. 6].

Опис стану національної безпеки за допомогою кількісних методів небезпідставно претендує на об'єктивність і відповідає поширеній серед науковців філософії позитивізму і практиці політичного реалізму. Такий опис дозволяє, по-перше, отримувати оцінки із задовільно високою точністю, по-друге, забезпечує добру наочність результатів, зручність їх порівняння (наприклад, за різні періоди часу), можливість завчасного виявлення тенденцій тощо. Звернемо увагу на те, що в цьому випадку число виступає як міра (ступінь, рівень) стану національної безпеки. Це справді так, адже „міра – це своєрідна зона, в межах якої певна якість модифікується, зберігаючи при цьому свої істотні характеристики” [3, с. 238].

Слід зазначити, що саме такий підхід було запропоновано у низці фундаментальних праць українських вчених, підготовлених на самому початку незалежного існування української держави [7 – 10; 24]. Запропоноване ними тлумачення поняття „національна безпека” як (1) ступеня, міри чи рівня захищеності життєво важливих інтересів, прав і свобод особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз або (2) ступінь (міра, рівень) відсутності загроз правам і свободам людини (громадянина), базовим інтересам та цінностям суспільства (народу, нації) і національної держави цілком відповідає логіці авторів, які спираються на семантичний та лінгвістичний аналіз понять, пов'язаних з безпекою [4; 19]. Саме тому доцільним вбачається подавати поняття „національна безпека” за допомогою виділення його „відносної” (а не „абсолютної”) сутності, тобто через ступінь (міру, рівень).

Поняття „національна безпека” подають через ступінь (міру, рівень) також сучасні політологічні словники. Так, „Політологічний енциклопедичний словник” визначає національну безпеку як „захищеність життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства...” [27]. А захищеність – це ступінь (міра, рівень) захисту. Енциклопедичний словник

„Політологія” розглядає національну безпеку як „категорію політичної науки, що характеризує стан національних інститутів, який забезпечує їхню ефективну діяльність з підтримання оптимальних умов існування і розвитку особи і суспільства” [26]. На відміну від попереднього, він не визначає національну безпеку як стан, але як категорію, що характеризує стан. Натомість відповідне положення словника-довідника „Політологія” [25], в якому національна безпека розглядається у вимірах безпеки держави і громадянського суспільства, включаючи й окремих громадян, також тяжіє до визначення національної безпеки через ступінь (міру, рівень) безпеки.

Для порівняння, В. Косевцов (один з авторів першої офіційної редакції „Концепції національної безпеки України”) у своїх працях „до останнього” захищав точку зору, що національна безпека – це „стан...” і одночасно вводив також поняття „рівень національної безпеки” [18]. Цим він фактично ускладнює розгляд проблеми національної безпеки через використання надлишкового проміжного поняття „стан” (яке носить дещо абстрактний характер). Так, торкаючись кількісних (числових) оцінок, які В. Косевцов резонно вважає єдино практично корисними, він змушений оперувати суміжним поняттям „рівень”.

Останнім часом методологічні підходи до визначення ключових понять і категорій основ національної безпеки відповідно до динамічних реалій багатовимірного соціально-політичного контексту змінюється. Простежується, зокрема, тенденція до того, щоб „під національною безпекою... розуміти необхідний і динамічний стан відносної невразливості держави, який визначає характер взаємодії з зовнішнім середовищем і забезпечується переважно спільними зусиллями зовнішньополітичних, силових і координаційних державних органів у спосіб використання різних засобів в умовах явного чи прихованого, прямого чи опосередкованого негативного впливу внутрішніх чинників на прийняття рішень у сфері забезпечення життєдіяльності і розвитку держави, а також системи забезпечення її безпеки” [37, с.15].

Таким чином, в межах концептуального „переходу”, доцільно окреслити ключову категорію „національна безпека” як ступінь (міру, рівень) захищеності життєво важливих інтересів, прав і свобод особи (громадянина), суспільства (народу, нації) і (національної) держави від зовнішніх та внутрішніх загроз або ступінь (міра, рівень) відсутності загроз правам і свободам людини, базовим інтересам та цінностям суспільства і держави.

Висновки

1. В суспільних науках не вщухають суперечки про природу безпеки та про неї як предмет дослідження. Це пояснюється тим, що поняття „національна безпека” є міждисциплінарною категорією, синтетичним поняттям політології та соціології, воєнних та економічних наук, що

змушує досить широко тлумачити цю категорію. Слід зазначити, що загальноприйнятого чи хоча б достатньо усталеного визначення поняття „національна безпека” поки не існує.

2. Теорія політичної безпеки – дисципліна новосформована. Однак, як вже відзначалося, і „наука про безпеку” (секьюритологія) поки ще до кінця не оформилася та не отримала міцної теоретико-методологічної бази і стрункої структури. Про це свідчить велика кількість визначень національної безпеки та її предметних сфер, які принципово відрізняються одна від одної як за семантикою предмету, так і за загальним змістом. Як і в будь-якій молодій науковій дисципліні, що швидко розвивається, у теорії політичної безпеки багато чого ще слід осмислити, класифікувати, ранжувати, а головне – надати чіткість базовим поняттям.

3. Політична безпека як наукова категорія політології є видовою складовою національної безпеки, однак сама політологічна категорія „безпека” була імпортована в політичну науку з суміжних галузей суспільних наук – з одного боку, з міжнародно-політичної науки (де категорія „безпека” поряд з категорією „національний інтерес” посідає центральне місце), а з іншого – з воєнної науки.

Все це підводить до визнання необхідності реконцептуалізації основоположної категорії „безпека” й перенесення акцентів з її „статичного” (стан) на „динамічне” розуміння – в межах загального „парадигмального переходу” (Т. Кун) від дисциплінарності та проблемності, перед яким постало сьгоднішнє суспільствознавство.

Література:

1. **Аносов В. Д., Лепский В. Е.** Исходные посылки проблематики информационно-психологической безопасности // Проблемы информационно-психологической безопасности. – М.: Институт психологии РАН, 1996. – С. 7 - 11.

2. **Бодрук О. С.** Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: Монографія. – К.: НППМБ, 2001.

3. Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – Т. 16.

4. **Воробьев Ю. Л.** Основы формирования и реализации государственной политики в области снижения рисков чрезвычайных ситуаций. – М.: ФИД „Деловой экспресс”, 2000. – С. 23.

5. **Габриелян О. А.** О развитии и преподавании политической науки в Украине // Политическая наука в Украине: становление и перспективы. – Симферополь, 2002. – С. 12 (6 - 17).

6. Глобальні трансформації і стратегії розвитку: Монографія / Кол. авт. під кер. і ред. О. Г. Білоруса. – К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 1998.

7. **Гончаренко О. М., Бодрук О. С., Лисицын Э. М.** Возможные пути обеспечения национальной безопасности Украины // Народна армія. –

1992. – 29 липня.

8. **Гончаренко О. М., Бодрук О. С., Лисицин Э. М.** Концепция национальной безопасности Украины // Народна армія. – 1992. – 8 липня.

9. **Гончаренко О. М., Бодрук О. С., Лисицин Э. М.** О национальной безопасности Украины // Народна армія. – 1992. – 18 червня.

10. **Гончаренко О. М., Бодрук О. С., Лисицин Э. М.** Социально-экономические и экологические аспекты национальной безопасности // Народна армія. – 1992. – 19 серпня.

11. **Грачев Г. В.** Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. – М., 1998.

12. **Гриценко А.** Загроза? Національний? Безпеці? // Дзеркало тижня. – 17 - 23 лютого 2001 р. – № 7 (331).

13. **Грунин О., Грунин С.** Экономическая безопасность организации. – СПб.: Питер, 2002.

14. **Емельянов Г. В., Лепский В. Е., Стрельцов А. А.** Проблемы обеспечения информационно-психологической безопасности России // Информационное общество. – 1999. – №3.

15. Енциклопедія сучасної України. – К., 2003. – Т. 2.

16. **Ибрагимов М. И.** Современный литературный процесс: проблема экзистенциальной безопасности // Русская и сопоставительная филология: концептуально-семантический и системно-функциональный аспекты. Материалы итоговой научной конференции – Казань: Унипресс, 2002.

17. **Инглхарт Р.** Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Политические исследования – 1997. – № 4. – С. 10.

18. **Косевцов В. О.** Національна безпека України: теорія, реальність, прогноз. – К.: Центр міжнар. безпеки та стратег. студій, 2000.

19. **Костров А. В., Ткачева А. А.** Защита населения и территорий: семантический анализ, синтез и формализация ключевых терминов // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. – 2000. – № 6.

20. **Кравченко В.** Переяславський комплекс української історіографії // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2003. – Вип. 9.

21. **Кравченко В.** Україна, імперія, Росія... Огляд сучасної української історіографії // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2004. – Вип.10.

22. **Лісовий В.** Дискусія як спілкування в контексті „проблемного поля” // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2001. – Вип. 5.

23. **Молчанов А.** Термины и определения, используемые специалистами зарубежных стран при разработке проблем национальной безопасности // Стратегическая стабильность. – 2000. – № 3.

24. Національна безпека України: історія і сучасність: Монографія / Н. П. Маслова-Лисичкина, О. С. Бодрук, В. О. Врадій, О. М. Гончаренко, М.

Є. Горєлов, Е. М. Лисицин. – К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 1993.

25. Политология: Слов.-справ. / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. – М.: Гардарики, 2000.

26. Политология: Энцикл. слов. / Ю. М. Аверьянов и др. – М.: Publishers, 1993.

27. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза, 1997.

28. **Полтораков А. Ю.** Политико-системные аспекты безопасности постиндустриального общества // Национальная безопасность (РФ). – 2009. – № 2.

29. **Полтораков О. Ю.** Стратегічна культура у функціонуванні систем національної та регіональної безпеки // Стратегічна панорама. – 2008. – №2.

30. Проблемы информационно-психологической безопасности / Под ред. А. В. Брушлинского и В. Е. Лепского. – М.: Институт психологии РАН, 1996. – 100 с.

31. **Прохоров Е. П.** Журналистика и проблемы массово-информационной безопасности. // Вестник МГУ. Сер.10. Журналистика. – 1996. – № 1.

32. **Рикёр П.** Герменевтика и метод социальных наук // Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью. М.: Изд. центр „Academia”, 1995.

33. **Смолян Г. Л., Зараковский Г. М., Розин В. М., Войскунский А. Е.** Информационно-психологическая безопасность (определение и анализ предметной области). – М.: Институт системного анализа РАН, 1997.

34. **Туленков М.** Концептуалізація понять „менеджмент” і „управління” в сучасному науковому дискурсі // Політичний менеджмент. – 2009. – № 3.

35. **Тягло О.** Українська наука про політику. Спроба оцінки потенціалу // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1 (4).

36. **Шаповаленко М.** Перверсії національної безпеки в умовах політичної трансформації України (деякі теоретичні припущення) // Національна безпека України. – К.: СтилоС, 2004.

37. **Шипілова Л. М.** Порівняльний аналіз ключових понять і категорій основ національної безпеки України: Автореф. дис. ... к. політ. н.: 21.01.01 – К., 2007.

38. **Шморгун О.** Політологічна класика: традиція та постмодерн // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2002. – Вип. 8.

39. Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms. – JCS, 1989.